

Jadran Kale

Muzej grada Šibenika i Sveučilište u Zadru
Šibenik
Hrvatska
jkale@public.carnet.hr

UDK 391.01 (497.5-04)
Izvorni znanstveni članak
Primljeno: 24. veljače 2010.
Prihvaćeno: 1. ožujka 2010.

Kulturna industrija narodne nošnje

Izolirana diferencijacijska tumačenja prošlosti hrvatske narodne nošnje polazište su za utvrđivanje važnosti regionalnog stila, zadanog feudalnim obuhvatima iz vremena prije agrarne reforme u XIX. st. U tom je smislu u ovom dijelu Europe, kao i u drugim sličnim povijesnim kordonima, najvažniji regulacijski društveni učinak iz odjavnog naslijeđa Vojne Krajine. Unutar tog kulturnog naslijeđa može se utvrditi nastanak riječi nošnja i pojma narodna nošnja, nasljednika ruha kao ceremonijalno istaknutog dijela ukupne kućne prateži. Pri tomu su potvrđeni nazoni novije socijalno-antropološke literature o neprikladnosti označavanja takvih zbivanja "izumima tradicija". Narodna nošnja je jedan od izravnih rezultata kapacitiranja tržišta kakav je uslijed novih materijalnih i tehničkih mogućnosti te društvenih potreba razbujao iz prijašnjih jednostavnijih oblika. Kao sekularna svetinja nacionalnih država, a još više kao kolektivno kreativno dobro uključeno u simboličke razmjene i tržište, obnavlja se uslijed procesa globalizacije i zajedno s drugim kulturnim pojavama tek ulazi u novo područje društvene regulacije s iskazanim istraživačkim interesima proučavatelja kulture, ekonomista, pravnika i drugih.

Ključne riječi: kulturna industrija, kulturno dobro, narodna nošnja, odjevanje, Vojna Krajina

U formativnom razdoblju etnologije nije bilo običnijeg predstavljanja istraživačkog predmeta od interesa za narodnu nošnju. Uvijek prva u svakom nabranjanju očitovanja običaja do kakvih etnolozi mare,¹ njeno je okoštalo sagledavanje kao reliktno izvornosti postupno postalo znakom regresivne mitotvorne ideologije (Rihtman-Auguštin 1987: 86). Otiskujući se u analizu narodne nošnje iz našeg (još uvijek) najčešćeg radnog ambijenta etnologije, onog muzejskog, u kulturnim potrebama kakve se danas postavljaju pred narodne nošnje proizlazi kako prije raščlambe predmeta za potpuniji učinak istraživačkog postupka nije potrebna samo kritika izvora već i dekonstrukcija polazne kategorije. Ipak su bilo kakve bojazni implicirane takvom procedurom ostale u sjeni time priskrbljenih analitičkih plodova. Kako se pokazuje, potvrđivanjem

¹ U jednom od odgovora na pitanje o položaju etnologa u društvu iz anonimne ankete Lydije Sklevicky 1989. godine izriješkom se zdvaja kako se o etnologiji premalo zna te da se ovu struku "uglavnom vezuje uz narodnu nošnju" (Sklevicky 1996. [1991.]: 203).

i u ovom slučaju da predmet etnologijskog znanstvenog interesa nije kulturni status (npr. “arhaična tradicija”) već kulturni proces (npr. “prenošenje tradicije”, “arhaiziranje tradicije” itd.) u zbilji disciplinarnog života se dopijeva na čvrsto uporište kakvo osnažuje suvereno pristupanje brojnim današnjim ili drugim povijesno definiranim horizontima. Ako je etnolog onakav istraživač kakav zna protumačiti proces kakav je polučio, primjerice, određena obilježja neke narodne nošnje, tada mu se lakše mogu posvjedočiti i interpretacijske kompetencije pred novim pitanjima – ciljala ona na etnografska ili filološka vrela, u konzervativnim sredinama ili u postindustrijskom modernitetu, svejedno. Rezultati etimologijskih rekonstrukcija već su i bili čest oslonac analiza materijalne kulture iz krila kulturno-historijske škole, s vrijednim prinosima.

Nakon kulturno-historijskog pristupa ovdje usvajamo pristup historizacije kulture, kakav je u hrvatskoj etnologiji iz teorijske matice kontinentalne etnologije referiran i posredovan u opusu Dunje Rihtman-Auguštin. Na takav ćemo način na ovome mjestu iz pojavljivanja riječi “nošnja” i izraza “narodna nošnja” sa svojim konotativnim poljem pokušati iščitati uključena značenja, koji je značaj asociiranog društvenog ustrojstva, zašto pri tome možemo dati za pravo istraživačima koji odriču validnost teorijskog koncepta “izumljene tradicije” te koji drugi teorijski koncepti nude realan okvir za sagledavanje ukupne kulturne pojave narodne nošnje.

Povijesna diferencijacija naspram simplifikacije

Historizaciju povijesne kulture odijevanja na ovom ćemo mjestu povesti jednim od najpouzdanijih postupaka periodiziranja, stratigrafijom. U Hrvatskoj je stratigrafiju diferencijacije narodne nošnje 1925. godine prvi uočio Vladimir Tkalčić. Izlažući inačice narodnih nošnji zagrebačkog kraja donio je neobičan zaključak, nasuprotan od uobičajene percepcije povijesnog pojednostavlivanja nekoć izdašnjih tradicija:

“Jasno je da je i sva ostala odjeća u krajevima područja Medvednice, danas odjevno diferenciranim, morala nekad biti jednaka ili barem mnogo sličnija no što je danas. (...) Među razlozima koji su doveli do jače diferencijacije svih ovih nošnja svakako je uz već spomenute najvažniji porast općeg, a time i seljačkog moralnog i ekonomskog individualizma, naročito nakon godine 1848. amo.” (Tkalčić 1925: 163)

Deset godina poslije Tkalčićevog članka ovaj je ekonomski značaj uočio i Milovan Gavazzi. Primjećujući na istom terenu kako su brojna izolirana sela znala “izgubiti i zatrti narodnu nošnju”, dok druga “jače vezana sa svijetom, sa prometnim žilama (...) imaju svoju izrazitu nošnju upravo tako dobro sačuvanu”, za takva dodaje kako su to sela “velika, ili niz naselja s brojnim, kompaktnijim i povezanim stanovništvom” (Gavazzi 1935: 130). Odgonetka je, kako zaključuje Gavazzi, “da se nošnje bolje i duže održavaju onda kada imaju prilike da kontrastiraju, da odudaraju od nečega – ovdje u prvom redu od (većeg broja) okolnih nošnja” (ibid., 139). Kad je kompaktnim,

napućenim selima bližima prometnicama i gradovima postalo moguće značajno diferencirati lokalne navade odijevanja?

“Kroz taj se period [posljednjih 150-200 godina], čini se, i izvršilo ono najjače i najrazgranjenije diferenciranje hrvatskih narodnih nošnja što ga uopće možemo zabilježiti tamo negdje do pod konac prošlog stoljeća ili bar do 1880-tih godina. Što se dalje zalazi u prošlost, napose u prošle vijekove, čini se prema svemu što je iz tih vremena poznato i uopće dohvatno, da je diferenciranje njihovo bilo slabije (...).” (Gavazzi 1935: 139)

Historizacijski model shvaćanja narodne nošnje u domaćih je istraživača time dobio obrise odgovora na pitanja “kada” i “kako”. Radilo se, dakle, o ekonomski kapacitiranim seljacima u kulturnoj potrebi za različitošću među predstavnicima središnje državne vlasti i ljudima drugih lokalnih zajednica s kojima se počelo češće dolaziti u dodir. Na pitanje “gdje”, odn. u kakvim geografskim okvirima se zbivao ovaj povijesni proces, Vladimir Tkalčić je uočio ujednačavanje lokalnih odjevnih obilježja feudalnih podložnika:

“A i kmeti pojedinih negdašnjih gospoštija imali su na svojoj nošnji značajnih razlika da se mogu lučiti jedni od drugih. Na primjer, prema kazivanju starine Jakoba Vidovića, bivšega kanceliste kraljevske zemaljske Kaznionice u Lepoglavi, imali su kmeti koji su potpadali pod pavlinski samostan u Lepoglavi bijele surine s uresom od gajtana, kmeti grofova Draškovića od Trakošćana sivkaste sa zelenim gajtanima a oni od grofova Oršića tamnosmeđe sa crvenim gajtanima. Kako je bilo u tom kraju Hrvatskog Zagorja, tako je bez sumnje slično bilo i u ostalim područjima Hrvatske i Slavonije sa staleškim uređenjem.” (Tkalčić 1925: 133)

Nadovezujući se na Tkalčića Milovan Gavazzi “opravdano naslućuje da su na nošnju utjecali direktni propisi nekih ovakvih vlastelinstava da njihovi kmetovi nose upravo ovakav ili onakav koji dio nošnje” (Gavazzi 1935: 133). Tkalčićevo razvrstavanje tipova narodnih nošnji zagrebačkog kraja po granicama župa Gavazzi obrazlaže tako razgraničenim okupljanjima stanovništva na svetkovinama pri čemu je uvriježeno lokalno odijevanje imalo veliku važnost (ibid., 132). Kao istaknut primjer Gavazzi navodi Turopoljce (ibid., 134 i 135), koji je mnogo kasnije razložila Aida Brenko:

“U 18. stoljeću hrvatsku nošnju još uvijek upotrebljavaju građani domaćeg područja, ali i konzervativniji plemići. Na portretima turopoljskih velikaša iz tog stoljeća opažamo vrlo slikovit tip nacionalne odjeće bogato ukrašene gajtanima, aplikacijama, vezivom i krznom, uz obveznu sablju. Tom su nošnjom turopoljski plemenitaši izražavali svoje nacionalne osjećaje oblačeći je prigodno, naprimjer pri polasku u Sabor, ‘turopoljsko spravišće’. Takva je odjeća zapravo bila vrsta husarske uniforme konjanika Matije Korvina. Ona je poslužila kao uzor u stvaranju i drugih sličnih vojničkih uniformi za konjičke odrede niza europskih zemalja. U 19. stoljeću iz vojne odore prelazi kao ukrasni, svečani element u civilnu mušku i žensku odjeću.” (Brenko 1994:22)

Među ovakvim područnim utjecajima na povijesnu kulturu odijevanja jedan je osobito istaknut – to je odjevno naslijeđe Vojne Krajine.² I na to je prvi upozorio Tkalčić: “Jedna je činjenica za područje Hrvatske sigurna, i to da je za razvoj oblika pojedinih nošnja, ma da ne i za bitni oblik njihova kroja, od velikog utjecaja morala biti podjela zemlje na župe i na razna gospoštijiska dobra te uređaj nekadašnje vojne Krajine (Granice)” (ibid., 133). Kasnije je isto u tome posvećenom članku naglasio i srbijski etnolog Milenko S. Filipović:

“Srbi i Hrvati koji su na teritoriju nekadašnje Vojne granice, bili su osobito izloženi naredbama vojnih vlasti koje su se mešale u sav narodni život, pa i u nošnju. Kako su graničari muškarci gotovo celog života bili u vojnoj obavezi i u uniformi, i to stanje je uticalo, posredno, na promene u nošnji (...).” (Filipović 1961: 65)

I Gavazzi je u spomenutom radu uočio kako je “znalo u svoje doba utjecati i vojničko teritorijsko razdjeljenje, u prvom redu negdašnje Granice”. U tom smislu ističe primjer *aljine s militarškim pucetima* i šarama zvanima *cvelferske grane* (ibid., 133), tj. *špenzlama s 12 strika* kao razlikovnim odjevnim obilježjem u Cvelferiji, južnom dijelu županjske Posavine gdje je bila 12. drenovačka kumpanija 7. brodske pukovnije (prije 1808. godine u 9. petrovaradinskoj pukovniji) Vojne Krajine (Čosić 2004.).

Osim jednokratnog prihvaćanja od Gavazzija, Tkalčićev historizirajući i diferencijacijski zaključak domaćih se etnologa nije dojmio. U “Narodnim nošnjama okolice Zagreba” Katica Benc-Bošković registrira Tkalčićev teritorijalizacijski model objašnjavanja lokalnih oblika odijevanja, ali potom varijetete klasificira po arealnim tipovima a među sedam zaključnih konstatacija nema ga ni spomenom (Benc-Bošković 1988: 242 i 278).

Regija i regionalni stil

Obuhvat feudalne vlasti iz tekstova Tkalčića, Gavazzija i Filipovića nas dovodi do pojma “regije”.³ Identificiranje regije predstavlja pojmovni postupak determiniranja teritorijalne vlasti, viđene kroz zadanosti pripadnog legislativnog, administrativnog i

² O važnosti povijesne blizine otomanskog carstva za hrvatsku raznolikost nošnji u širem smislu v. Schneider 1971: 5, Gervers 1982: 4. Zanimljiva su i utjecajna kulturna očitovanja iz perifernih pojaseva širećih carstava. U našem se istraživanju radi o odjevnim obilježjima graničara Vojne krajine koji su povezani s husarskom odorom. Najpoznatije primjere ovakvih graničarskih vojnih reputacija predstavljaju ruski Kozaci ili nepalski Gurkhe (Abler 1999.), u našoj vlastitoj povijesti također i Uskoci. Ovu bi se odjevenu paradigmu moglo promotriti i s druge strane, recimo, preko granica u alternativnim vremenima širenja sukobljenih carstava. Također, kastinska organizacija brdskog konjaništva (više no što je to etnička zajednica) može podsjetiti ne samo na Kozake već i na hrvatsko etnogenetsko stapanje oružničkog društvenog sloja s lokalnom populacijskom sredinom iz vremena avarskog kaganata. Može li se, možda, iznova odvagivati elemente ondašnje pogranične reputacije oružnika koji su se disproporcionalno usvojili diljem prostrane političke hegemonije? Među takva bi se neproporcionalno raširena obilježja mogao ubrojiti i hrvatski etnonim, etimologijska kap iranskog podrijetla u slavenskom jezičnom moru.

³ O obilježjima “regionalne” odrednice u svjetlu povijesnih narodnih tradicija raspravlja Burke 1991: 54-58.

jurisdikcijskog aparata. U prosvjetiteljskom rječniku francuske Akademije iz 1762. godine “provincija” je definirana kao “značajni raspon zemlje koji je dijelom velike države i koji se sastoji od više gradova, mjesta i sela, obično pod istom upravom” (po: Revel 2006: 155). I Konrad Köstlin kulturni koncept regije vezuje uz prerogative moći:

“Regija je stvorena prakticiranjem normi i valjanosti centraliziranoga i zbog toga namjerno ujedinjujućeg zakona, a označava je i uokviruje sudstvo. Tako su regije u predmodernome kontekstu stvorene s namjerom da budu jednoglasne u primjeni istih obrazaca propisanih regionalnim pravom, koje od 16. stoljeća savladava centralističke strukture moći u srednjoj Europi, što je otad stvorilo regionalnu različitost koju danas uživamo (...). Kulturna tvorba regija je umjetna. Ona je rezultat teritorijalnih zakona nastalih uglavnom od 16. stoljeća nadalje (...), a danas se može pratiti sučeljena europeizaciji.” (Köstlin 2001: 37, 41 i 45).

U Francuskoj, zemlji odakle su na civilne nazore diljem svijeta snažno utjecali i pojmovi poput *pays* ili *terroir*, preuređenje teritorijalne organizacije centralizirane države prevratničke 1790. godine teklo je lomljenjem tada postojećih regionalnih identiteta po novim granicama 94 kontinentalna departmana. Svaki od njih je predstavljao podjednako veliko područje koliko je državni činovnik iz departmanskog sjedišta jahanjem mogao doseći a da ga noć ne zatekne na putu (Revel 2006: 173).⁴ Sraslost pojma regije s vlašću posve je očita u svim onim primjerima gdje je naziv područja, u stvari, bukvalni upravni naziv područja. Među poznatijim primjerima u ovom dijelu Europe su Ravni Kotari, Gorski Kotar, Banovina (Banija), Banat, Vojvodina, Hercegovina, Crnička Nahija, Sandžak, Metohija, dukadinski Has i bugarsko Haskovo, s Krajinom i Kranjskom također i Ukrajina, njemački Palatinat (Pfalz, Palz), kao i sama Austrija (“Istočni Reich”).⁵ Iz upravljačkog dinamizma pojma “regija” izvodi se i njegova tržišna konotacija. Kulturni antropolog Robert Ulin je u svojoj analizi nastanka tržišne vinske sorte Bordeaux utvrdio kako je fabrikacija autentičnosti nedjeljivo vezana za teritorijalizaciju političkih okolnosti.⁶ Bordeaux je u Francuskoj postao obrazac za kodifikaciju kriterija tržišne izvrsnosti na svim poljima trgovine i kulture, danas zakonski ustaljenog diljem svijeta kao sistema oznaka kontroliranog zemljopisnog podrijetla,

⁴ Čak i s takvim povijesnim nasljedem, 219 godina nakon stvaranja departmana je promjena uvriježene područne brojčane šifre od 1 do 95 na registarskim oznakama vozila u skladu s novim pravilom Europske unije izazvala prosvjedne reakcije departmanskih uprava i simbolične prosvjede stanovnika.

⁵ Kolektivna motiviranost u obdržavanju nošnje kao prežitka regionalnog identiteta mogla bi se usporediti s dugotrajnošću područnih identiteta nastalih na osnovi obuhvata teritorijalnih uprava. Na hrvatskoj obali zoran je primjer užeg i šireg značenja riječi “primorje”: dok je “hrvatsko primorje” od Savudrije do Prevlake, “Hrvatsko primorje” je dio te obale na području nekadašnje kontinentalne polovice hrvatskih zemalja pod austrijskom vlašću. Tko je danas u Hrvatskoj Primorac (osim ljudi ovog prezimena) ili primorac nije samo stvar pravopisa, slično kao i povremeno evocirana identitetska autorefleksija Dubrovčana smatraju li se Dalmatincima ili ne (ili, pak, i nečim povrh toga).

⁶ Naravno, kulturne se implikacije ne tiču samo kolektivnih praksi. H. i W. Baumol su 2002. istražili parnicu Beethovena i feudalnih patrona koji su mu zajamčili doživotna beriva nakon ponude dvorskog kapelnštva kod vestfaljskog kralja 1809. godine. Glazbenikov ostanak u Austriji u njegovim se djelima može prepoznati i po slobodnozidarskim motivima, tada popularnim u Beču (po: Acheson i Maule 2006: 1151).

oznaka izvornosti i pridržanih prava njihovih tržišnih korištenja (Ulin 1995., po: Peterson 1997: 212, v. i Pratt 2007: 290).⁷

Nakon ovakvog upravljačkog definiranja regije kretanje kroz terminologiju valja postaviti konstatacijom kako među istraživačima povijesne kulture odijevanja uobičajena internacionalna odrednica “regionalni stil” predstavlja “*relativno statično regionalno odijevanje tipično za konzervativna, tradicionalna društva van pomodnih matica*” (Ribeiro 2003: 661). U europskoj povijesnoj baštini odijevanja prva se regionalna prepoznatljivost odijevanja iz feudalnog doba isprepliće s postupnim uniformiranjem velikaških tjelesnih straža od kojih su nastale najamničke a kasnije i sedentarne postrojbe. Feudalni gospodar je lojalnost oružnika osiguravao plaćom, smještajem, hranom i odijevanjem, ekonomično namirujući njihove potrebe nabavkama jednoobraznih bala tekstila; uniformiranja podložnika su se protezala u rasponu od vitezova preko službenika do obrtnika (engleski primjer iz XIV. st. daje Davenport 1979: 356). Drugi posvjedočeni povod jednoobraznim odijevanjima pod feudalnim autoritetima bio je ceremonijalne naravi, kad su gospodari i vladari uniformiranošću sudionika ceremonijalnih povorki demonstrirali društveni i politički utjecaj.⁸

Roberta Seid nastanak pravih regionalnih stilova konstatira za XIX. st.⁹ Alma Oakes i Margot Hill u prikazivanju pučkih odijevanja zapadnog dijela Europe prethodnike “regionalnog stila” uočavaju od XVII. st. (1970: 27 i 59), npr. s “regionalizacijom” muškog oglavlja tek u XVIII. st. (ibid., 31).¹⁰ Također napominju da nastanak regionalnog stila nije istovjetan s karakterističnim odjećama gradova, modom koja je vjerojatno začeta u XVI. st. i znatno raširena u Francuskoj, Nizozemskoj, Njemačkoj, Švicarskoj i Italiji (ibid., 59, v. i Schneider, op. cit.; Davenport 1979: 505).¹¹

⁷ Nastanak prve sorte vina kontroliranog uzgoja seže do konca srednjeg vijeka kad su na pariškom tržištu cjenjenija bila vina iz unutrašnjosti uz rijeku Dordogne istočnije od Bordeauxa. Tada su lokalni vinari i trgovci uvjerali Engleze, koji su vladali lukom Bordeaux i pripadnim riječnim prijevozom, da zajedno s drugim ograničenjima uvedu tim veće pristojbe na vina dopremana iz uzvodnijih, istočnijih krajeva. Tako je napredovalo i svoje čuvenje na stranim tržištima zasnovalo lokalno vinogorje. Odlučujuće tržišno oblikovanje ove ponude zbilo se pred Svjetsku izložbu 1855. godine u Parizu, kad su trgovci iz Bordeauxa zbog jeftinijih vina iz Španjolske, Portugala i Italije udio i na tim tržištima odlučili održati kodifikacijom tehnologije vinarske prakse i asociranjem vina uz konkretna zemljišta i posjede, klasificirajući vinogorja (“*terroir*”) čije su etikete vina smjela ponijeti. Stoga je identitet vina opravdavao njegovu višu cijenu, koju vinari više nisu nalazili isplativim snižavati.

⁸ Među navodenijim primjerima ovakvih povijesnih kulturnih praksi je povratak engleskog kralja Henryja V. s francuskim zarobljenicima 1415. godine kad su ga dočekali jednoobrazno odjeveni londonski uglednici, špalir 600 londonskih građana pri dočeku kralja Edwarda I. nakon njegovog vjenčanja 1300. godine, kao i drvorez u namjeni protokolarne instrukcije za odijevanje sudionika svečane povorke kao pozivnicom za krunidbu mađarskog kralja Matijaša Korvina 29. III. 1464. godine iz zbirke grafika Metropolitanskog muzeja u New Yorku (Davenport 1979:356, 414 i 528).

⁹ Seid 1987: 11, v. također i Roche 1996: 375, 2000: 194, Oakes i Hill 1970: 10

¹⁰ Za talijansku Renesansu Jacqueline Herald drži teškim procijeniti pridržavanje regionalnih prepoznatljivosti u odijevanju van domene gradskih moda, te da je regionalno podrijetlo ponajprije moglo odati žensko oglavlje (Herald 1981: 195 i 196). U isto vrijeme, po odijevanju su jasno prepoznatljiviji različiti stranci (ibid., 200).

¹¹ Za ove aspekte Davenport kao važno likovno vrelo navodi knjigu W. Hollara “Aula Veneris” (ibid., 505). S obilježjima lokalnih vlasti su u XVI. st. povezani i nastanci prvih vojničkih uniformi (Boucher 1987: 248, Davenport 1979: 528).

“Tako su već neko vrijeme postojale prepoznatljive regionalne odjeće ili odjevna obilježja, (...) nošnje kakve bi mogle biti pripisane zasebnim selima, područjima ili slojevima se nisu rascvjetale u svojoj punini prije sredine ili čak zadnje četvrtine XVIII. st. Tek tada su imućniji seljaci kojima je bilo moguće odati se ‘beskrajnoj raznovrsnosti’ i bogatstvu kroja i materijala, iako je ovo bilo očito uglavnom u svečanim odijevanjima na nedjelju ili svetkovine. Razlozi ovim promjenama su potpuna sloboda od obvezne službe feudalnim gospodarima, kupovanje vlastitih farmi i prestanak važenja propisa o segregiranom odijevanju (...); ljudima je ostavljeno na volju kupovati kako su im to njihov novčanik, ukus i seoska navada određivali.” (Oakes i Hill 1970: 67)¹²

S takvim navadama omogućenima dubinom novoosvanulih novčanika¹³ račvaju nam se dva izgledna interpretacijska puta. Modalitete kulturnih implementacija novih društvenih mogućnosti promotrit ćemo posredstvom rodnih odnosa, dok ćemo se na kupovanje i tržište vratiti u zaključku.

“Nošnja” i regulacija rodnih odnosa

Dunja Rihtman Auguštin je već primijetila kako je za unutrašnju naslovnicu “Pjesnarice” 1814. godine Vuk Stefanović Karadžić odabrao pastoralu s dominantnim (stojećim) likom “serbske mome” (1814: 2), koja je po odjeći ubicirana kao Ravnokotarka (Rihtman-Auguštin 2001. [1989.]: 99). Narodna nošnja je na tom mjestu odjevni izlog izvana prenesenog *Nacionalizmusa* (Karadžić 1814: 15 i 20). Geografska sredina i sam sadržaj ove lirsko-likovne pastorele povode se Hacquetom (2008. [1801.]: 66-67). Ravnokotarsko situiranje moglo je biti rezultat povodjenja i za drugim čuvenim uzorom, Fortisom. Za razliku od utilitarno nastrojenog Fortisa koji svjedoči čime se sve Republika može okoristiti u Dalmaciji, od minerala do moralki među civilizacijom neiskvarenim Morlacima (oličenih i prikazom žene odjevene po takvim lokalnim običajima, 1984: 17), Hacquet svoje likovno sredstvo za uživljavanje i poistovjećivanje čitatelja promeće u dijalošku formu pastorele. Takva kod njega unutar zajedničke dosljednosti dijeli karakteristične preoblake. Na svakome od tri mjesta gdje naracija tumači predloženi prizor taj se predstavlja na različit način (Hacquet 2008. [1801.]: 66, 86, 102). Seoska je slika očito slobodno predmnijevana kao prazna ploča prikazanog zbivanja među nepismenima na kojoj autor, od jedne do druge spisateljske potrebe, može primijeniti različite karakterizacije. Sa čitateljskim poistovjećivanjem nema zabune, jer

¹² O društvenoj segregaciji nakon 1500. godine v. Burke 1991: 212; sažeto o ekonomskoj emancipaciji seljaštva: *ibid.*, 194-195.

¹³ Pojava seljaka na tržištu XIX. st. uvjetovana je agrarno-reformnim raskidom njegove prijašnje privatno-pravne obveze spram feudalnog gospodara. Kada više nije bio obvezan podmirivati ugovorne dužnosti mesom svoje stoke, seljaku se otvorila mogućnost izlaska sa sirom na tržište odakle se vraćao s novcem. Namaknut ovakvim ulaskom seljaka na tržište, njime se otvorio ekonomski prostor za pristup prije nedohvatnim društvenim sadržajima poput visokog školstva, političkog aktivizma itd.

je muškarac odjeven shematski i lako bi ga bilo zamisliti i na gradskim ulicama. Ona koja je civilizacijski neobična, u svojoj odjeći i naglašenoj rodnoj i radnoj pozi, je žena.

Onodobnom se čitatelju pristojilo poistovjetiti samo s muškim od dva prikazana lika, a onkraj kulturne razdjelnice takvog uživljavanja je ostao lik rodno predispozicioniran da pod kulturnim slojevima raskriva nepatvorenu prirodu (Kale 1996: 100-103). Kad bi Hacquetovu pastoralu iz tehnološkog kapaciteta i kulturne perspektive svojega vremena prebacili na odgovarajuće mjesto našeg doba, to bi prije od članka u nacionalnoj enciklopediji mogla biti domaća naslovnica "Playboya" ili tjedna emisija komercijalnih televizija o tomu koji se nogometaš počeo družiti s kojom manekenkom – podrazumijevajući kako nogometaši zarađuju više. Karadžić u "Pjesnarici" zadržava sentimentaliziranje pastorela kao seoskog flerta, lirski zaplet proljetnog udvaranja u prirodi,¹⁴ kao jamstvo čitateljske pozornosti i upečatljiv celofan u kakav je obmotan programatski naum čitavog spisa. Knjižuljak time ne samo da opravdava akademsku cijenjenost, on je i nakladnički uspješan.

Da bi razumjeli što se dogodilo s Karadžićevom "serbskom momom", u njegovom djelu valja uočiti i značaj pojma "narodna nošnja". Već je pokazano kako taj izraz prije nije bio korišten u narodu (Kale 2008.), te je u visokoj kulturi XIX. st. raširen kao nazivna naljepnica za već izgrađeno značenjsko polje (Kale 2009.). Prvo korištenje riječi "nošnja" može se ustanoviti 1818. godine u srpskom stupcu Karadžićevog rječnika uza njemačke riječi "*die Tracht*" i "*der Kleider*", zajedno sa sinonimima "nošaj" i "nošivo" (Karadžić 1898. [1818.]: 438). Impresioniran germanofonim intelektualnim tečevinama¹⁵ taj je leksikograf u svojem normizacijskom pothvatu kao dijelu nacionalno-političkog projekta (Rihtman-Auguštin 2001: 101) za "nošnju" i druge izvedenice iz glagola "nositi" odlučio po uzoru iz njemačkog jezika: "nošnja za nositi" po predlošku "*Tracht zu tragen*".¹⁶ Standardizacijski uspjeh riječi "nošnja" među južnoslavenskim narodima se ima zahvaliti kulturnom i političkom programu hrvatske intelektualne elite. Ilirci nisu bili etnografi. Kad je nešto valjalo terenski provjeriti, u ruke se uzimao Karadžićev rječnik (Barišić 1987., Kapetanović 2007: 241). "Nošnja" je bila prodoran leksikografski prinos jer je ukorijenjena u kovkoj osnovi što je čini lako razumljivom riječju lako udomaćenoj u jezičnom osjećaju bliskih jezika.

Pretresanje etnografskih i filoloških pokazatelja u sjevernodalmatinskom području unutar referentnog hrvatskog okvira Karadžićevo njemačko ugledanje na glagol "nositi" suprotstavlja nizu starijih jezičnih izvođenja iz glagola "prtiti" i njegove osnove "prt" koja je već i sama znala konotirati odjevnu cjelinu (SER III: 24-25 i 59, ARj XI: 380-382 i XII: 510-517); naspram primjera poput osoba s prezimenom Prtenjača ili mjesta s imenom Prtište i mnogih sličnih napose je rječit izostanak "nošnje" u konzervativnom dijelu jezične baštine poput onomastičkog fonda. "Narodna nošnja" kao

¹⁴ "Serbska moma il' [j]e doma, ili kod ovaca,
Radeć peva, kao ševa, milom svojeg serdca.
On sviranjem, il' igranjem, odgovor joj da[j]je,
Da [j]e s tima, ljubve čin'ma za sebe oda[j]je." (Karadžić 1814: 2)

¹⁵ Kako opisuje autor, svrha narodne pjesmarice tiskane u Beču 1814. godine je prenošenje "Nacionaliz-musa" (Karadžić 1814: 15 i 20), v. Rihtman-Auguštin 1989: 66.

¹⁶ Usp. etimološku primjedbku kod Weisengruber 2004:42, podnožna napomena 8.

regionalni stil i inventar odijevanja, u vremenu kada je to postalo moguće i u društvenom i u tehničkom smislu, terminološki je popunila ideološki iskovanu polje u konotacijskom prostoru kakav u širokom korištenju prije nije postojao – ne samo da nije korištena riječ “nošnja”, već bi prije romantizma u svojoj epohi *Ancien régime* na takvom hipotetskom mjestu imao poznavati “pučku nošnju” kakva jezično i pojmovno nije postojala. Nasuprot tome, kao opća označnica za kućne pokretnine razabire se “pratež”, a odjevna cjelina je pojam neizdvojen sve do bitnih ceremonijalnih događaja u obitelji kad se odjećom na svakome očit način iskazuju važna statusna značenja. Tako su ostale pamćene uzrečice kako udavača može biti “i rušna, i krušna” ili “niti rušna, niti krušna”, a tako okarakterizirani miraz se naknadno mogao “narušiti”, tj. oduzeti. U kasnijoj potrebi se izrazi poput “poruha”, “porušica”, “porušna odića”, “porušiti se”, biti “porušen” i sl. odnose na odijevanje žalobne odjeće. Ukopno odijevanje same pokojnice nije *porušeno*, ona se u oporuci iz 1643. godine “opravi” (Anzulović 1999: 121). Zadarski popunitelj upitnice o običajnom pravu prenosi da “ruhom nazivaju odijelo, a prćijom ostale osobine pokretne imovine”, tj. prateži (Bogišić 1874: 213).

Vuk Karadžić je riječima poput “nošnja” i “zadruga” postao normativnim standardom koji je unificirao i zamijenio ne samo lokalno nazivlje, već i modificirao njihova značenjska polja. Također, riječ “nošnja” pokazuje geografski smjer iz kojeg je preuzet i koncept “narodne nošnje”. *Nošnja* se po izvođenju iz osnove ne “odijeva” kao “odijelo” niti “običava” odn. “habitira” kao “*costumi*” ili “*abiti*” iz ranijih mletačkih objavljivanja Fortisa i Lovrića, već upravo “nosi” kao “*Tracht*”. Karadžićeva je normizacija, stoga, derivirana s dvije strane. Semantički je prispjela sa sjevera, dok je geografski uvjetovana sa zapada.

Kategorijalni trenutak formiranja *narodne nošnje* je ovo konceptualno preoblačenje *rušne* Ravnokotarke iz kićenog *ruha* udavače (s *đerđanom*¹⁷ i kovanicama na donjem rubu djevojačke kape¹⁸) u pastoralni izlog prenesenog “Nacionalizmus” (Karadžić 1814: 15 i 20, v. i Rihtman-Auguštin, op.cit.), tj. u ono što će etnolozi i njihovi prethodnici nakon Karadžića učeno nazivati svečanom, blagdanskim *nošnjom*. Takva će, potom, putem scenskih nastupa, uvrštavanja u svečanosti, na banknote i poštanske marke ući na svaka pa i nazad na seoska vrata.

Implikacije regionalnog uzora

Kad je Karadžić u svojem nacionalnom programu za ambijent uvođenja “serbske mome” u onome što će se nakon njega nazivati *nošnjom* odabrao Ravne Kotare, ova je kombinacija dobila svoj drugi potentni dio. U sjevernodalmatinskom prostoru od Ravnih Kotara preko Bukovice i Zagore do Vrlike i Sinja uključivo s kontaktnim

¹⁷ Ovakva ogrlica sa zlatnim ili srebrnim kovanicama nošenima u tri reda oko vrata se u ravnokotarskim Lišanama zvala *obradica*, a *đerđan* s *okrunjenim talirima* u Ravnim Kotarima je bio poznat i pod nazivom *žutci*. Južnije u Zagori je ogrlica sa *cvancikama* zvana *vinac*.

¹⁸ Probušene kovanice prišivene uz donji rub djevojačke kape u odijevanju udavače su diljem Ravnih Kotara poznate kao *cvancike* ili *taliri*.

priobaljem pučko odijevanje je tijekom novog vijeka bilo odlučno oblikovano društvenom organizacijom uz državna razmeđa. Prije Vojne Krajine Habsburškog carstva to je bilo posebno razvrstano i regulirano područje mletačkih teritorijalnih stečevina, ne samo na kontinentalnom razmeđu pred Turcima već i zbog sigurnosti morske plovidbe. U povijesnom području mletačkih Starih stečevina igrači moreške u Kupanjiji su protumačeni kao folklorna uspomena na smotre lokalne postrojbe cernida (pričuvnih teritorijalaca) kakve su postojale u XVII. st. (Aralica 1996: 117). I u mnogo širem pojasu nekadašnje Vojne Krajine rasprostrtom od Jadrana do Bukovine je niz odjevnih obilježja muških narodnih nošnji izravno zabaštinjen iz odjevnih propisa neposredne bečke uprave.

Praktičan cilj vlasti bio je dvovrstan. Nakon uvođenja pješackog vatrenog oružja u razmjeru presudnom za vojni uspjeh, zbog gubitaka u prijateljskoj vatri se pokazalo važnim unificirati odijevanje vojnika. Podsjetimo se, to je vrijeme još daleko od obveznog novačenja uvedenog 1854. odn. 1868. godine i od tada isključivo državne proizvodnje svih vojničkih odora. Zato je, s druge strane, zbog uštede valjalo iskoristiti kućnu proizvodnju tekstila i odjeće. Bojna odora (*"Feldmontur"*) i ophodna tj. mirnodopska odora (*"Hausmontur"*) muškaraca u Vojnoj Krajini propisom je razdvojena oko 1757. godine, pri čemu se potonja iz štedljivih razloga državne ekonomije još neko vrijeme nastavila proizvoditi u vlastitim kućama ili u lokalnim manufakturama (Nikolić 1978: 95).¹⁹ Razmjer ekonomiziranja se može razabrati po odlaganim i postupnim primjenama propisa različitih uniformiranja regimenti.

Zahvaljujući ovom propozicioniranju današnje bi se sjevernodalmatinske odjevne rekonstrukcije tradicijskih *benevrika* za potrebe klapskih pjevača, folklornih skupina ili muzejskih prezentacija u stvari najtočnije mogle izvesti po službenom kroju arhiviranom u bečkom Ratnom muzeju (Nikolić 1978: 114-117), a tako i oružnička *pripašnjača* ili crveni vuneni *brus* sa suknenog koporana karakteristično crvenih krojnih spojeva kakav oponaša dočasničke oznake crvenom devinom grivom, aplicirane pletenice u natkoljениčnoj *ploči* su doslovni odjevni posljedak tzv. "mađarske petlje" koja je u sklopu husarskog čuvenja²⁰ ušla u mnoge europske uniforme, itd. (Hollins i Pavlović 2005: 11, 12, 16, 38; Brnardić i Pavlović 2004: 36).²¹ Lovrićev vojvoda Prvan Kokorić po likovnom je prikazu i opisu u svakoj odjevnoj pojedinosti krajinski časnik (Lovrić 1948.

¹⁹ Ophodna odjeća Krajišnika znala je služiti i kao bojna odjeća. U Sukcesijskom ratu (1740-1748.) i Sedmogodišnjem ratu (1756.-1763.) kojeg je Austrijsko carstvo na srednjoeuropskim bojištima vodilo s Pruskom sudjelovale su i krajišničke regimente, stekavši široko čuvenje pri zauzimanju riznice Frederika Velikog u Hohenfriedburgu 1745. godine. Po likovnim se spomenicima može razabrati nošenje *Hausmontur*-odore određenih postrojbi, vjerojatno zbog sličnosti s bojama pruskih uniformi (Hollins i Pavlović 2005:4 i 14).

²⁰ Husarska se vojnička reputacija s nemirnih granica etimološki može usporediti s uskočkom – dok je prvi tāt s granice (lat. *corsarius*, gusar), drugi je pogorjelac koji izbjēže s jednog mjesta da bi uskočio na drugo.

²¹ Petlja tekstilnom pletenicom je odvjetak ukrašavanja prvih oružničkih uniformi s dvora Luja XIV. Takve petlje, smještene na ramenima, polučile su nastanak časničkih i dočasničkih epoleta (Davenport 1979: 529). Mušku odoru/nošnju usp. kod: Tkalčić 1925: 161.

[1776.]: tabla II).²² U holističkom definiranju “nošnje” u izbor takvih povijesnih vojničkih tradicija ulazi i npr. nošenje brkova s brijanjem brade, duge *pandurske bafe* ili podbrijane *kajzlerbafa*, kao i muški perčin. Prelivanje oblika iz muške krajinske odjeće u žensku odjeću daleko van granica strikno vojne zone može se pratiti kod zašaknica (*ošvica*) ženske dolamice krojenih u trokut karakterističan za uniforme iz vojnih propisa, u plošnom kićenju kovanicama kao kod pancirom ukrašene *jačermes* i dr.²³

Privlačnost krajinskog odijevanja u povijesnoj kolektivnoj memoriji ovdašnjeg stanovništva i njihovih susjeda ima se zahvaliti dvama razlozima. Prije svega, Vojna Krajina je dugo vremena bila najprimamljiviji feudalac. Pogranični kordon je bio izuzet iz ustavnog poretka Carevine, a ostatku Hrvatske je nakon demilitarizacije pripojen tek 1881. godine – četrnaest godina nakon Austro-ugarske nagodbe, trinaest godina nakon Ugarsko-hrvatske nagodbe i tri godine nakon okupiranja Bosne i Hercegovine (Gross i Szabo 1992: 491, Kaser 1997: 206). I u Vojnoj Krajini je feudalni nositelj regalnih prava bio car, a ono što su svugdje drugdje bili feudalni gospodari ovdje su bile proširene obitelji pod vojnom obvezom.²⁴ Ono što je 1535. godine počelo sa sedentarizacijom žumberačkih Uskoka kada im su u zamjenu za neplaćenu vojnu službu privremeno oslobođeni od feudalnih davanja, kroz stoljeća se oformilo u područje na kojem nije bilo kmetova niti njihovih tlaka, obveza godišnjeg darivanja, procjena i davanja uroda itd. (Kaser 1997: 215).²⁵ Onu regulacijsku ulogu koju su kod odjevnih obilježja drugdje imale pripadnosti feudalnim lenima, ovdje su imale pripadnosti postrojbama, tj. kumpanijskim komunitetima (Stanojević 1987: 33, Kaser 1997: 207). Popularnost boljeg dijela povijesnog nasljeđa Vojne krajine i u današnjem se narodnom pamćenju može razaznati po npr. poznavanju etnonima Kranjci (“Krajinci”)²⁶ za podinarske Hrvate, antroponimiji u domeni lokalnih prezimena, kao i u buntovničkom biranju Krajine za naziv svoje odmetnute države 1990. godine. Kolektivno čuvenje naružanih Krajina van ustavnog poretka zemlje tada je dostajalo za nominalni simbol otpora upravljanju iz Zagreba, iako je ta uspomena u povijesnoj stvarnosti podrazumijevala bespogovornu poslušnost Beču i ratovanje za cara ne samo protiv Turaka već gdje god se to zapovijedilo diljem srednjoeuropskih bojišta. Slična se selektivna kolektivna amnezija dogodila i s nošnjom kanoniziranom po vojničkom pravilniku.

Drugi je razlog društvene privlačnosti krajinskog odijevanja bila efektna regulacija očitovanja muževnosti. Ono što je iz perspektive države bila **obveza** nošenja ovakve

²² Fortisov Sočivica nije bio Kokorićeve sreće, on je poznije godine dočekao tražeći kakvu sigurnu državnu službu s redovitim berivom. Za karakteriziranje funkcionalne odjeće v. Lovrić 1948. [1776.]:204.

²³ O utjecaju vojničkih uniformi na žensku modu XIX. st. pisala je David 2003. Opis “hrvatske mode” muških ošvica iz 1640. godine prenosi Stojković 1953: 258. Ovakve ženske primjere ilustrira Čosić 2004: 115.

²⁴ Vlast je imala vojnih razloga za čuvanje mobilizacijskog kapaciteta krajinskih obitelji, a srodnička forma proširene obitelji ovoj je potrebi odgovarala gotovo kao svojevrсни mikrogarnizon. U tom je smislu zaživljavanje riječi “zadruga”, iz istog izvora kao i “nošnja”, zasebno zanimljiva tema.

²⁵ Društveno je naslijeđe Vojne krajine (npr. vlasništvo nad zemljom) čak i znatno kasnije imalo biti demontirano posebnim zakonima, slično kao i vlasničke osobitosti u slivu Neretve ili u Istri.

²⁶ I slovenska je pokrajina Kranjska sa svojim Kranjcima također povijesna “krajinska” pokrajina, u dubokom uređenju Vojne Krajine kojoj je pričuva stolovala u Varaždinu a komora u Grazu.

muške odjeće, s društvenog je gledišta bilo **pravo** na njeno nošenje – “neke vrste deviza dostojanstva” (Gavazzi 1935: 133). Kako je posvjedočeno ovdašnjim popunjavanjem anketne upitnice, dječачko prestajanje nošenja *klašnji* i početak nošenja *benevrek* označavalo je prelazak u uzrast mladića sposobnog za vojnu službu, a time i za žendibu (Bogišić 1874: 294). Netko tko je u to vrijeme hodao obučen na ovaj način, drugim je muškarcima poručivao kako nad sobom nema feudalnog gospodara dok je djevojkama ovom respektiranom društvenom uredbom verificirao svoju muževnost. U operativnom upravljanju Vojnom krajinom sastavni dio ophodne odore stanovnika bilo je i oružje, privilegij na koji su pučani susjednih krajeva gledali sa zavišću. Vojni utjecaj na široko nošenu odjeću muškaraca u klasi bi se mogao potkrijepiti kratkim plaštom zvanim “*sagum*”. Izraz za odijevanje plašta je u prenesenom smislu značio odlazak u rat (Schönauer 2001: 403).²⁷

Ovako moćan društveni uređaj za verificiranje muževnosti svojim je materijalnim očitovanjima glatko srastao sa životom lokalnih zajednica. Takav je diktat nemoguće usiljeno razdvajati od nekakve esencijalizirane *tradicije* ili *narodne umjetnosti*. O tomu iz mletačkog razdoblja govori dijelom žalopojka a dijelom rugalica fra Filipa Grabovca koja ne prekorijeva prijelaz od neke starije narodne tradicije odijevanja na odjeću krajiških graničara već zabacivanje upravo takvih obilježja (nošenje oružja, ukrašenost pancirom, vrsta odjeće, perčin i brkovi bez brade) za ljubav “lacmanskih” gradskih moda. Grabovac svoju žalopojku o gubljenju hrvatskih tradicija u zaključnim retcima upravlja mletačkom duždu da vlašću što je “u njegovoj ruci” prisili “neboge vojvode” oblačiti na domaći način ili ih “rastavi s kruhom” (Lovrić 1948. [1776.]: 98). Stoga je kodifikacija odijevanja bila dvosmjerna. Vlast je u provincijalnoj proizvodnji štedila toleriranjem domaćih materijala i oblika (što je teza koja priziva nova odvagivanja starije odjevne baštine) i izbjegavala bojne gubitke prepoznatljivom jednoobraznošću propisanih odjeća. S druge strane, društveno reguliranje maskuliniteta, rodni odnosa i statusnih očitovanja ostvarilo je dubok utjecaj i opću prihvaćenost. Uprava pograničnog kordona baratala je lokalnim resursima i zatečenim kulturnim praksama, polučivši javnu i privatnu praksu odijevanja i upečatljiv predložak za susjedne zajednice. Val reprezentacijskog interesa za identitetske crte iz pučkog odijevanja iz druge polovice 1920-tih i druge polovice 1930-tih, te od konca 1960-ih godina u tom je dijelu petrificirao suženi izbor povijesnih odjevnih oblika.

²⁷ Seksepil uniformi iz ovog povijesnog pograničnog kordona doživio je i globalno čuvenje usvajanjem karakteristično husarskih odjevnih formi kod više službenih uniformi europskih carskih vojski, kasnije raširenih u službenim krojevima diljem svijeta (Abler 1999.). Današnju bi analogiju moglo predstavljati civilno odijevanje prepoznatljivo maskirnih, diverzantskih ili komandoskih oznaka ili dijelova odjeće ne bi li se poprimio prestiž bojovnika s prvih crta napada ili čak ispred njih. Primjer ukrasnog *pancira* na *jačermi* pod sjevernodalmatinskim *koporanom* možda bi se mogao usporediti s formiranjem kavkaskе muške dolame poznate kao *čerkeska* (gruz. *čoha*, s prepoznatljivim prsnim prišivcima za naboje) u dugom pograničnom kontaktu sa posebno upravljanim carskim Kozacima. Pregled za razdoblje od prvih pisanih spomena predšasnika ove odjevne forme od 1. polovice XVII. st. nadalje daju Hewitt i Khiba (1997:94-97).

Neizumljivanje tradicije

Na tom se mjestu načas moramo vratiti “izumljivanjima tradicija”. Eponimni zbornik radova iz 1983. godine predstavlja zbir radova sa povjesničarskog skupa pod očitim akademskim utjecajem tzv. intelektualne historije, ogranka kulturne historije u redakciji američke akademske tradicije (Hobsbawm 1983: 1). Hobsbawmov suurednik ovog zbornika i jedan od autora, oksfordski afrikanist Terence Ranger, je u pre-tresanju svojeg članka nakon deset godina revidirao primijenjeni pojam unilateralne invencije u širok raspon bilateralnih adaptacija, uklonivši “izumljenu tradiciju” iz svojeg stručnog vokabulara jer “izum” implicira nevažnost historijskih procesa reinterpretacije i preoblikovanja, esencijalizira pojam tradicije i naglašava izumitelje tradicije uz konstrukciju njenih pasivnih obdržavatelja (Ranger 1993: 62-70 i 78-82, po: Spear 2003: 5).

“Tradicija je bila reinterpretirana, preoblikovana i rekonstruirana od podanika kao i od vladara. Tijekom analize su nekoć provokativni koncepti često svodeni na ahistorijske klišeje. Kolonijalna vlast je takvom uzimana bez podpitivanja, dok su ekonomske sile zanemarivane. (...) Stoga moramo rekonceptualizirati dinamiku tradicije duž povijesnih događajnica. (...) Tradicija također stvara diskurs kojim ljudi današnje interese projiciraju u prošlost. Tradicije stoga imaju svoje vlastite historije, historije koje se mogu utvrditi pozornim otkrivanjem njihovih susljednih reprezentacija. (...) Tradicije [se] vide kao diskursi – dugotrajne ustaljenosti u političkom jeziku – kakvi se tijekom društvenih promjena i konflikata neprestano preoblikuju.” (Spear 2003: 4-6)

Prepoznavanje govora o tradiciji kao govora o društvenoj moći poznato je i iz gramscievskog modela kulture kakvog je u etnologiji razradio Alberto Cirese, s društvenim raslojavanjem i konfliktom kao običnim a ne izvanrednim stanjem generiranja folklor (Cirese 1972: 218, po: Rihtman-Auguštin 1988: 55). Tamo gdje Cirese kao da kaže “pokažite mi tradiciju i u toj ću zajednici raskrinkati ugnjetavača”, nakon organizističkih kritika tog modela u naše vrijeme socijalni antropolozi predvođeni afrikanistima vele “pokažite nam tradiciju i raskrit ćemo kulturnu dinamiku i obostrani društveni proces između vlasti i podložnika”. Eventualno etnološko sagledavanje baštine kroz koncept izumljivanja npr. ilirske surke 1848., kićenog kolonaškog koporana iz 1870-tih, đakovačke zlatare iz 1882. (Gušić 1955: 75, Brenko 1996: 56) ili šibenske kape oko 1910. godine izostavlja okolnosti premisa za te nove kulturne prakse. U našem slučaju, presudna je važnost naravi i obuhvata vlasti u vrijeme modificiranja tradicije kakva je potom uzeta za kanon.

Aspekti dekonstrukcije

Tri su karakteristično novovjekovna zbivanja 1816. godine terminološki poklopljena “narodnom nošnjom”: regionalizacija, upravljanje protuturskim kordonom i

romantizam. Čuvenje recentnih vojnih odora predstavljenih kao medievalne nacionalne osobitosti zbililo se kao deklaracija ideološkog programa. Slično kao što se i danas podrazumijeva da banknote s ovjerom Narodne banke nisu bukvalne monete namijenjene novčarskim potrebama pripadnika nominiranog naroda već jamče vrijednost u novčarskim potrebama građana unutar granica nacionalne države, tako i narodna nošnja nije javni predmet prikladan za bukvalna čitanja ili semantička cjeplidlačenja. Rizik analitičke provedbe dekonstrukcije u humanističkim i društvenim znanostima se može usporediti s opasnostima epidemiologije ili pirotehnike – baratanje takvim tvarima i spravama valja povjeriti umješnicima provjerenih metodoloških sposobnosti i društvenih obzira, na najbolju korist u nadziranim uvjetima gotovo eksterioriziranih društvenih ambijenata poput seminarskih predavaonica ili projektnih raspravljalista. U dosezima i implikacijama nastave ili istraživanja uvijek će se razabrati da li se proveo i takav dio rasprave.

Po ideološkim zasadima nacionalne države narodna nošnja ide među sekularne svetinje, objekte javne pobožnosti.²⁸ Pred grčkom predsjedničkom gardom Evzones što u Ateni čuva Grob neznanog vojnika ne vidimo kostimirani protokol bavarskog kraljevskog dvora uspostavljen po predodžbi kralja Otta, već odjevenu uspomenu na državotvorne pobunjenike, simbole pretrpljene turske vlasti i dr.²⁹ Narodna nošnja doista jest samo osobito skrojen tekstil, no zar to nije i zastava? Kao što ratnom brodu ne dolikuje vioriti je noću, kao što nijednom ukućaninu ne pristoji njome prekrivati stol makar se spremalo za svadbu, pogreb ili za prisegu, upravo kako se uništavanjem takvih komada tkanine zna vidjeti iskazivanje gnušanja spram čitavih država, tako i postupanje s narodnom nošnjom ima svoju simboličku težinu. Kao i zastava, i narodna nošnja u svakom od ambijenata i situacija svoj život živi javno. Kao i zastavu, i narodnu je nošnju po pravilima kroja i ukrašavanja svakome moguće sastaviti od određenih tekstilnih dijelova. U takvoj konstrukciji nema posvete kao kod vjerske svetinje, ali trenutak kada od tri spojene trake nastaje trobojnica odgovara trenutku stvaranja sekularne svetinje. Folklorizaciju je stoga moguće shvatiti i kao sekularnu sakralizaciju (Köstlin 2001: 34), no doima se kako su promicatelji tog civilnog kulta ponajprije političari. Narodna nošnja i tradicijski običaji pružaju “religijski legitimitet” (Bellah 2003: 210) nacionalnoj državi,³⁰ kako se na svakome očit način dogodilo prilikom kostimirane inscenacije “narodnog običaja” darivanja novorođenčeta na Jelačićevom

²⁸ Ovaj izraz kao neutralniji termin Robert Bellah izjednačava sa svojim čuvenim pojmom kojeg je rabio između 1965. i 1978. godine, civilnom religijom (2003: 208).

²⁹ Iako se narodnim nošnjama svugdje slave što drevnije izvorne autentičnosti, ceremonijalni grčki gardisti nisu odjeveni u sjeverni nomadski sarakačanski relikv pretklasične starine kako ga je 1957. protumačila Angelika Hadžimihali, već na uspomenu pobunjenika 1821.-1834. godine odjevenih po južnoj brdskoj navadi. Tako se i drugdje nošnje cijenjane na novčanicama ili markama unutar uvriježenog kulta arhaičnosti ne odnose na kakvu relikvnu etničku zajednicu, makar prezentirano oličenje narodne nošnje vrvilo recentnostima i još pamćenim preoblicima.

³⁰ Bellah ovakve javne pobožnosti vidi kao sekularni religijski lijepak karakteristično modernog društva. “Kapital koje liberalno društvo stvara poguban je za političku ravnopravnost, tu osnovnu odliku republike” (Bellah 2003: 217), stoga su i ovakva simbolička zaliječivanja odnosa moći iznjedrena u tako promijenjenim društvenim okolnostima.

trgu u Zagrebu nakon konstituirajuće sjednice prvog demokratski izabranog Sabora osamostaljene države u svibnju 1990. godine.³¹

Narodna nošnja kao kulturno dobro kreativne industrije

Takvi su kohezivni simboli društva, nakon grbova i ceremonijalnih upečatljivosti aristokratske raskoši, postali potrebni u vrijeme novih nacionalnih država. Tehnološka revolucija je promijenila društvenu regulaciju i promet dobrima. U tim je tokovima narodna nošnja bila kulturno dobro, proizvod kreativne industrije kojim se na novu društvenu potrebu odgovorilo po ekonomskoj zakonitosti ponude i potražnje. S književno-teorijskih polazišta Itamar Even-Zohar pod tržištem drži “nakupinu činitelja uključenih u prodaju i kupovinu književnih proizvoda i promicanje vrsta potrošnje” (Even-Zohar 1990: 38), što je primjenjivo i šire od samog književnog tržišta. Na tako shvaćenom tržištu proizvod je “bilo kakav izvedeni (ili izvodiiv) niz znakova, uključivo s danim ‘ponašanjem’; stoga ishod bilo kakve aktivnosti može biti smatran ‘proizvodom’, ma kakvo njegovo ontološko očitovanje moglo biti” (ibid., 43). Dobro iz tržišne ponude ne poima se kao puki artikal na polici dućana već kao “vrlo složena društvena forma i razmjena znanja” (Appadurai 1986: 41).

Iz krila ekonomske znanosti se ekonomija umjetnosti, polje interesa prepoznatljivo od sredine 1960-tih godina, zbog uočenih zajedničkih crta i potrebe cjelovitog reguliranja kulturnih politika tijekom 1990-tih godina prometnula u nominalno sveobuhvatniju kulturnu ekonomiku,³² tako da se time uključuje ekonomski interes za kulturno stvaralaštvo, izvođačke umjetnosti, kulturnu baštinu i razne kulturne kreativne industrije poput tržišta filma, glazbe, suvenira itd. Ovo polje interesa ekonomisti vide kao sjecište zanimanja s poviješću umjetnosti, filozofijom umjetnosti, sociologijom, antropologijom, pravom, geografijom (urbanim planiranjem) i dr. (Towse 2003: 12). U svim je uključenim kulturnim dobrima, bilo materijalnim bilo nematerijalnim, sadržana kreativna odn. umjetnička (npr. estetska) sastavnica. Samo se nekim kulturnim proizvodima tržišna vrijednost može izračunati izravnom kalkulacijom, pa je shodno tomu na tržištu važno i postojanje neekonomske vrijednosti (npr. ljepote) kulturnih dobara i asociiranih usluga (McCain 2006: 150-152).

Potražnja kulturnih dobara, proizvoda kreativne industrije, ovisi o kultiviranju interesa tj. o izgradnji ukusa. I u polaznoj definiciji ekonomije se radi o znanosti koja

³¹ Predsjednik pobjedničke političke stranke Franjo Tuđman i zagrebački nadbiskup Kuharić su pred ženama u narodnoj nošnji i narodnim guslarom darivali lutku u pučkoj kolijevci, simbolički novorođenog Hrvatskoj, perom i zlatnikom. Koincidentno, krajem istog mjeseca u Zagrebu je održan redoviti godišnji skup Hrvatskog etnološkog društva na kojem se u dijelu rasprave nakon izlaganja Silvija Braice dotaklo i ovog događaja. Kako je konstatirano, darivanje nije imalo bukvalnog etnografskog predloška već je izvedeno kao simbolička evokacija.

³² Takav je i naslov časopisa *Journal of Cultural Economics* koji izlazi od 1973. godine, temat odgovarajućih dvogodišnjih međunarodnih znanstvenih skupova koji se održavaju od 1979., kao i naziv udruge *The Association for Cultural Economics International* (1993.) koja je internacionalizirana iz ranije američke udruge.

istražuje ljudsko ponašanje kao vezu između korištenja i ograničenih sredstava koja imaju promjenljive upotrebe. Na tom su mjestu korištenja određena pojedinačnim izborima, i već tu smo na terenu ukusa (McCain 2003: 445). Ekonomisti su suglasni da bi se stručnjak koji bi naručitelju svoje ekspertize znao predočiti svezrijeću i uvijek djelotvornu formulu oblikovanja ukusa u korist potražnje za određenim proizvodom obogatio preko noći. Takav se *vademecum* niti ne može očekivati. Ipak, tim se lakše može shvatiti ekonomističko prelistavanje sociološke i antropološke literature s usvajanjem ekonomski egzotičnih teorijskih koncepata. Stoga se na takvim nesvakidašnjim disciplinarnim križanjima među analizama oblikovanja ukusa mogu zateći i matematičke simulacije običaja s potrebnim formulama (McCain 2008: 162, 163). Modeli variraju od pasivnog formiranja ukusa kroz uvriježivanje kulturnih praksi, preko učenja kroz potrošnju do stvaranja racionalne ovisnosti. Pri raspravljanju pojma kreativne industrije autor prepoznaje koliko za preference individualnog ukusa znači svakodnevna neutilitarna komunikacija (Caves 2000: 178-184). Ukus se ne dobija niti naslijeđuje, on se stječe. Individualne i kolektivne selekcije pri stjecanju i ravnanju ukusima (Blumer 1969., po: Caves 2000: 183) u društvu predstavljaju temeljno komunikacijsko tkivo kulture.

U jednom od najcitiranijih članaka na ovu temu objektivna dobra ponudena tržištu razlučena su od subjektivnih doživljaja kakve kod pojedinaca stvaraju; njihovim kombiniranjem individualni si potrošač osigurava generiranje priželjkivanih osjeta (Stigler i Becker 1977., po: McCain 2003: 446). Ekonomist Joseph Schumpeter još je 1911. godine obrazložio da potrebe konzumenta same po sebi i nisu obimne ali se uz prikladnu stimulaciju mogu kondicionirati do nezasitnosti (McCraw 2007: 73, v. i Appandurai 1986: 32-33). Na tako podsticanom tržištu neki prijašnji lokalni nositelj simbola ili umjetnička vrijednost partikularne zajednice može se prometnuti u široko ponudenu robu (Švob-Đokić 2008: 46).³³ “Paradoksalno, pred-industrijske fantazije ljude još čvršće vezuju za tržište (...) doživljajem (...) kakvog im posreduju robe i usluge” (Cerullo i Ewen 1984: 35, po: Baker 2002: 204). U podmirivanju takvih kulturnih fantazija nastaju i ciljana tržišna dobra lišena domaćih kulturnih primjena, “dijelom utemeljena na lokalnoj analizi kako Zapadnjaci ‘čitaju’ njihove tekstile” (Zorn 2004: 87-88 i 101). Na primjeru tržišne ponude “autentične hrane” (npr. određenih vrsta sireva) istraživač u tom smislu zaključuje:

“Ovakvom etnografijom možemo jasnije vidjeti što se zbiva s konceptima lokalnog i tradicije: niti su ovi delikatesni proizvodi prežitci kao takvi, već su nastali zajedničkom komercijalnom djelatnošću, državnim propisima i međudržavnim trgovačkim sporazumima, niti predstavljaju lokalne hrane (osim u vrlo uskom smislu), a najmanje nisu hrana kakva je opstala iz nekih pred-kapitalističkih vremena” (Pratt 2007: 291).

Narodna nošnja ide u red onih kulturnih praksi kakve se u protekla dva stoljeća nisu mijenjale (prilagođavale, kontaminirale, kopnile, obnavljale...) uslijed

³³ Pretvaranje maske naroda Idoma i koplja naroda Samburu (dijela raseljenog naroda Maasai) u suvenir kao globalnu robu analizira Kasfir 2007.

industrijaliziranja i moderniziranja društva, ona je upravo nastala kao kulturna ponuda na iskazanu potražnju industrijskog društva i uz pomoć proizvoda pomognutih mehaniziranim i industrijskim napravama. Protekcionistički konzervativizam nacionalnih kultura u komplementarnom je odnosu s istovremenim globalizacijskim procesima.³⁴ U takvoj su globalnoj privredi potrošači educirani o ponudi novih roba i njihovim značenjima, kako je to objasnio Schumpeter (McCraw 2007: 72); reklame postaju sastavni dio izgradnje ukusa.³⁵ Narodna nošnja je samosvojna kulturna pojava Novog vijeka, s istaknutim kulturnim praksama kao kreativnim rekombinacijama postojećih sastavnica. Narodna nošnja kao predindustrijska fantazija u romantičarskom ključu odgovara vagnerijanskoj konstrukciji nacionalnog srednjovjekovlja ili krivotvorini Ossiana 1761. godine, što joj ne odriče historijsku važnost niti opovrgava mobilizacijski potencijal.³⁶ Nošnji se možemo diviti kao nekom planinskom jezeru dok ne shvatimo kako je riječ o akumulaciji uz hidrocentralu izgrađenu za podmirivanje električnog tržišta. Jezero time nije postalo ništa ružnije, tek smo mu shvatili i značenje više.

Narodna nošnja kao moderno kulturno dobro kreativne industrije redefinira neka stara pitanja. Ako je narodna nošnja originalna izvedba esencijalizirane tradicije, jasno je kako se danas može generirati njena replika ili kopija. Međutim, ako je i sam taj folklor u svojoj generativnoj osnovi jednak folklorizmu, nošnja predstavlja original rekombinirala ona postojeće sastavnice u raspoloživim okolnostima bilo 1850. ili 2000. godine. Oni koji ne honoriraju znatne otklone od kanoniziranih oblika su vanjski potrošači, kakvi konzumiraju samo jedan dio kulturnih značenja predmeta.³⁷ "Ironično, zdrava mjera replikacije se drži znakom autentičnog u kontekstu 'tradicije' ali

³⁴ "Nacionalne kulture su rezultati prošlih zbivanja, među njima mnogih međunarodnih, i one se s vremenom nastavljaju razvijati. Ako je za održavanje živih nacionalnih kultura važna promjena, tada protekcionizam može zapriječiti poželjni rezultat. Ova se rasprava vezuje za unutrašnje konflikte oko modernizacije i društvenih promjena kakve se pojavljuju u svim zemljama" (Acheson i Maule 2006: 1150).

³⁵ Uobičajenu vrstu primjedbi o smjeni epoha na ovom bi se mjestu moglo oporo popratiti konstatacijom kako industrijska i postindustrijska reklama nije ništa manji lažac od predindustrijske epike. Nepobjedive junake su iz večeri u večer zamijenili neodoljivi proizvodi.

³⁶ Među drugim urbanim utopijama industrijske epohe narodna se nošnja može usporediti s modernom genozom idealizirane prirode u intenzivno reguliranim rezervatima poput zoološkog vrta (1752.) ili nacionalnog parka (1878.). Zoološki vrt ili nacionalni park kao esencija nepobitne ili "netaknute" prirode kakva je tramvajem ili željeznicom kondicionirana uz gradove nacionalnih država kao kulturna konstrukcija epohe odgovara predodžbi reliktna esencije zabačenih sredina kombinirane sa stvarnošću većih gradova pored kojih su respektirana žarišta tradicije u gradićima i manjim mjestima. Ovakve je karnevalske primjere (Zagreb sa Samoborom, Rijeka s Opatijom i Matuljima, Split s Donjim Kaštelima, Dubrovnik sa Župom) istaknuo Lozica 1997: 194.

³⁷ Proces može biti i obratan. Schneider ukazuje da su tkalje iz naroda Navajo diktirane trgovačke promjene bile ravnodušne provesti a njihova kultura je ostala nedotaknuta tržišnim modificiranjima prekrivača jer je uslijed povijesne recentnosti taj vid rukotvorstva predstavljao kulturno periferni izričaj, nebitan kao sredstvo duhovnih očitovanja i nezastupljen u obredima (Schneider 1987: 430, usp. društvenu ulogu tekstila kod susjednih naroda Zuni i Pueblo kod Kent 1979: 100). Međutim, proizvod je bio povoljna tržišna roba jer lončarski suveniri lokalne Pueblo-tradicije nisu bili pogodni za transport a ti su lončari turističke kupce dobijali na pragovima svojih kuća. Prekrivači su bili lakši za skupni transport i stvaranje mreže nakupaca kao posrednika do većih gradova (Brody 1979: 74-76).

obilježjem krivotvorine u kontekstu predmeta otvoreno napravljenog za prodaju” (Kasfir 2007: 264).³⁸ Tu smo, paradoksalno rečeno, pred originalnim kopijama (ibid., 193).

“Prošlost ulazi u današnjicu, ali sobom ne donosi veće poznavanje povijesti. Slavljeničko korištenje povijesti u gradskim svečanostima ljudima ne namiče doživljaj raznolikosti. To je, prije, doslovan i neupućen prijevod u današnje društvene i kulturne sheme. (...) Način na koji se svečanost prisjeća povijesti se ne može proizvesti osim kroz ovakav pojednostavljajući i reduktivni prijevod u današnji doživljajni jezik. Jedini način za bivanje istinitim je prihvatiti nastupanje kao ‘autentični falsifikat’. (...) Prošlost ulazi u sadašnje vrijeme svečanosti plaćanjem teškog danka ‘reprezentativnosti’.” (Mugnaini 2000: 277, 278)

Pogled treba držati na korisniku kulturne prakse ili kupcu kulturne proizvodnje, jer se balans tako proturječnih suodnosa uvijek iznova uspostavlja ovisno o svrsi – kroz potrošnju. Među predmetima etnološkog interesa ovakve su promjene posve obične kao kolektivne promjene kakve se skupno pamte kroz samo činjenje.³⁹ U takvim je prilagodbama tradicija kao rijeka, jer se u posve istu vodu ne može stupiti dvaput. Susljedno obdržavan, prilagođavani javni sadržaj se tradicionalizira bio on tumačen kao “izvorni” folklor ili nadovezujući folklorizam.

Ranije mehanički shvaćeni kao često bezimena nositelji tradicije, ljudi i njihove zajednice se danas mogu imenom i prezimenom razaznati i kao njeni kreativni protagonisti i pravno respektirani vlasnici. Ove zanimljive društvene promjene, potaknute disciplinarnim raspravama i susljednim pravnim rješenjima,⁴⁰ pojačavaju kulturni dinamizam lokalnih zajednica sa svim njihovim slojevitostima i složenostima te, u konačnici, ojačavaju tradicije.

Proizvođači kulturnih dobara, u naše vrijeme nanovo stopljeni u ulozu proizvođača i posrednika k tržištu, svojim stvaralačkim i tehnološkim sposobnostima mogu zadovoljiti kriterije bivanja “kreativnom klasom”. Ovakve osobe svojim radom povećavaju vrijednost proizvoda i stoga predstavljaju predmet investitorskog zanimanja na tržištu usluga (Florida 2003. i Hartley 2006., po: Švob-Đokić 2008: 63-65).⁴¹ I tako stvo-

³⁸ Pripadan proces propozicioniranja i arbitriranja autenticiteta očit je s certificiranjima ruketvorina. Prvi je certifikat bio reklamna formulacija dućana Navajo proizvodima koji je otvoren 1884. godine (Blomberg 1988: 20-21), dok je njihov prvi državni certifikat odobren 1916. godine (Schrader 1983: 8, po: Moore 2008: 197). Žig hebridskog tkanja Harris Tweed (*The Orb Mark*) uspostavljen je 1909. godine (Ennew 1982.). U tržišnoj ekonomiji certifikat predstavlja prodajni nadomjestak neistaknutog ambijentalnog konteksta predmeta u sredini svojeg nastanka i korištenja. U tom se smislu certifikat može usporediti s izložbenom legendom muzejskog predmeta kakva svodi ukupnost njegovih kulturnih značenja na selekciju spomeničkih svojstava.

³⁹ Tschmuck 2006: 183-193, za kostimirane inscenacije srednjovjekovlja v. Mugnaini 2006: 288.

⁴⁰ Usp. učinke zakona NAGPRA iz 1991. godine u SAD. Muzeji su natjerani predstaviti se baštinicima lokalnih kultura kao bolje mjesto za povrativ baštinu od njihovih vlastitih sredina, dok, s druge strane, stručnjaci postaju i tim više motivirani suradnici lokalnih zajednica u njihovim zasebnim interpretacijskim inicijativama.

⁴¹ Stvaratelj novih vrijednosti nije taj koji podnosi rizik. U ekonomiji je odgovornost na onome koji sa svojim ulaganjem propada ako poduzimanje ostane bez učinka. Kako podučava Schumpeter, u ekonomskoj inovaciji poduzetnik može riskirati samo svoju reputaciju. Stoga nositeljstvo inovativne prakse nije jednoznačan postupak (McCraw 2007: 74).

rena dobra u današnjoj ekonomiji podliježu hirovima konzumentskih priželjkivosti. Konzumentski izbor dobara sadrži paradoksalnu crtu kreativnosti, posve očitu na primjeru mode.⁴² Na tom se mjestu potiru oštre granice kreativnosti, proizvodnje i potrošnje, a kulturna potrošnja izlazi u susret individualizacijama. Kao i rekonstrukcija povijesnih odijevanja, mogućnosti izbora u svakodnevnom odijevanju također dijeli obilježje kreativnog čina (Švob-Đukić 2008: 44, Tarlo 1996: 12 i 318). Iskazivanje individualnosti čini se uz pomoć raspoloživih sredstava, kakva ne potječu iz riznice kulturnih praksi samodostatnih gospodarstava niti dijele takav simbolički izražajni inventar.⁴³ Takve nove konotacije kreativnosti namijenjene širokim tržištima⁴⁴ ujedno nude i prostora novim kreativnim praksama, kako individualnim tako i kolektivnim.

Poučeni primjerom promijenjenog tržišta u XIX. st., u ovakvim okolnostima valja prepoznati jamstva regeneracije tradicija i zanovljenih kulturnih praksi na globaliziranom tržištu današnjice.⁴⁵ Po tumačenju sociologa kulture, one predstavljaju tržišna dobra a njihovi su tvorci (npr. scenski izvođači)⁴⁶ u isti mah njegovi proizvođači i potrošači,⁴⁷

⁴² Usp. današnji popularan termin *fashion-buyer* za osobe čiji kupovni odabiri determiniraju kolektivni ukus za odjevne cjeline; također v. i Hansen 2004: 373. U zapadnoafričkom ambijentu istraživačica je “za-interesirana za načine na koji su vizualne preferencije oblikovale potrošačka tržišta tekstila, kako one lokalno izrađene tako i uvozne, i također kako su razmjene tekstila kroz darivanja ili trgovanja vodila inovacijama i revizijama izrade standardnih, dobro poznatih proizvoda” (Kriger 2006: 6).

⁴³ Učinke kreativnog tržišnog konumerstva na primjeru rukotvornih i umjetničkih stvaralaštava jugozapadnog dijela SAD raščlanjuje J. Brody, sa zaključnim retkom za novu vrstu slikarstva: “U zaključnoj fazi, teškoće prestaju postojati: [umjetnost] više nema stila, manira, tradicije, ili bilo čega drugog što bi je moglo identificirati kao indijansku, [za njene] umjetnike se jednostavno zbililo da su Indijanci” (Brody 1979: 83).

⁴⁴ “S pozornošću usmjerenom na stratifikaciju antropologija je jednom zauvijek katapultirana u moderni svijet. Čežnje za dobrim starim danima kad su kulture bile kulture, i kad se dvojilo može li disciplina opstati bez svijeta punog primitivnih (ili makar ‘Drugih’), bi do sada trebale već biti za nama. U šezdesetima, kad sam prvi put upoznao antropologiju, znalo se govoriti da bi stratifikacija mogla biti tema oko koje će se ujediniti društvene znanosti. Može li biti da je to vrijeme napokon došlo? Jedno je sigurno. Došli smo u doba kad je sve nevjerojatnije da bi etnografija distinktivnog naroda ili kulture mogla ikoga iznenaditi zbog svoje zaprepasajuće jedinstvenosti i egzotične naravi. Drugim riječima, antropologijina stara joker-karta više ne će obaviti svoj trik” (Barrett 2002: 16).

⁴⁵ Usp. temeljnu tezu Cowen 1998. Povlačenje gradsko-seoske razdjelnice po modelu globalizacije sučeljene autarkičnosti često zna biti umjetno, jer je kućna pučka proizvodnja nadopunjavala zanatsku (s važnom sezonskom razdiobom poslova, Gullickson 1986: 196) te je također znala činiti njen komplementarni ili preliminarni procesni dio. Sela su po proizvodnim kompetencijama svoje zajednice preobražavala u gradske, sa svojim vlastitim korporativnim strukturama i s malo ili nimalo razlika od tzv. gradske proizvodnje (usp. društvene predispozicije tkalačkog zanata u Burke 1991: 42-43). Značaj seoskih ili ruralnih tekstila “može se pravo razumjeti isključivo u kontekstu historijskog razvoja – rasta, promjene i pada – velikih odjevnih proizvodnji zapadne Europe od oko 1100. godine do oko 1500. godine”, ocjena je kojom John Munro zaključuje pregled europske srednjovjekovne suknarske proizvodnje (2003: 227). Aspekte europskih “ruralnih industrija” uoči industrijalizacije podrobno je pretresao zbornik Kriedte et al. (1981).

⁴⁶ Naknade za korištenje snimaka izvođačkih umjetnika je po utvrđenom pravilniku i tarifi ovlaštena naplaćivati Hrvatska udruga za zaštitu izvođačkih prava (167. članak Zakona o autorskom pravu i srodnim pravima). Ovakvo plaćanje tehnički reproduciranih izvođenja npr. kostimiranih kolektivnih pjevanja ili plesanja “narodnih umjetničkih tvorevina u izvornom obliku” (ibid., čl. 8.) propisano je u korist fonda za poticanje stvaralaštva i kulturne raznolikosti.

⁴⁷ O zamućivanju granice među kulturnim proizvođačima i kulturnim potrošačima v. Even-Zohar 1990: 35.

tj. privredni subjekti.⁴⁸ Na takve, po pravilima tržišta, djeluju pravila tržišta poput monopolne rente kakva mogu uživati jedinstvena dobra (Pratt 2007: 298), kao i imperativ inovativne konkurentnosti (Menger 2006: 786-788).

Zaključak

S Fortisom, Hacquetom i Karadžićem preko iliraca i industrijalaca do kolektivnih pridržavanja prava korištenja dobara naših dana na ovom smo mjestu prešli put poput onog u zamračenoj predavaonici za vrijeme projekcije polaznih pojmova pred drijemljivim preddiplomcima, kad se pozornost adolescentskog seniorata u hipu može pobuditi rekapitulacijom izdefiniiranih kulturnih pojava kao društvenih instrumentalizacija rata, seksa, novca i politike. I onkraj seminarskih pobudnica narodnoj nošnji ne pristaje prisposodobiti je s fosilom koliko sa slikovitom i dinamičnom reklamom, komunikacijskim čedom istog doba. Koliko se reklama oslanja na komunikacijski kapacitet likovnosti i slova, toliko se i narodna nošnja u krojnim i ornamentalnim rekombinacijama oslonila na raspoložive dekorativne programe – među kojima je bilo i dosta arhaičnih elemenata.

Poučeni genezom narodne nošnje i u ovom je razdoblju njenog života kao kulturnog dobra zanimljivo pratiti društveni dinamizam pojma i značaja regije.⁴⁹ Osim u upravnom smislu, shvaćanje regije i dalje je stvar tržišta.⁵⁰ Vitalnost kulturnih praksi u upravnim obuhvatima posljednja je dva desetljeća potaknuta provedbom pravne zaštite kolektivnih praksi u formi nematerijalnih kulturnih dobara. Kao u doba kad su dolasci državnih šumara, učitelja, žandara, liječnika i regrutnih povjerenika zamijenili redoviti sezonski posjet feudalnog procjenitelja uroda, a seljaci su među tim novim prosvijećenim i romantičarskim službenicima uočili interes za obilježja svojih

⁴⁸ Domaći etnolog u privrednom procesu nije posve neobičan došljak, zahvaljujući Rihtman-Auguštin 1970., 1972. i dr.

⁴⁹ Primijećeno je kako tzv. prostorne jedinice za statistiku druge razine (regije, pokrajine) u državama primljenim u Europsku uniju od statističkih poprimaju obilježja administrativnih cjelina. Može li to značiti da će se neki budući stanovnici treće hrvatske prostorne jedinice za statistiku druge razine smatrati Jadrancima (to je tzv. Jadranska Hrvatska), pa sebi urediti za nošenje kakvo "jadranačko" kulturno obilježje smisleno u susretima s drugim pokrajincima iz država Europske unije, bizarno je nagadati ali može biti zanimljivo promatrati.

⁵⁰ Mediteranisti su uočili kako se definicijska percepcija Sredozemlja danas ravnā turističkim prospektima. Najjasnije među svim određenjima Sredozemlja, ono klimatsko, devet postojećih mediteranoida definira kao raritetne i recentne ekcese kakvi se tim jarkije ističu (Grove i Rackham 2001: 11). Dok se socijalni antropolozi (ustanovitelji "mediteranskih studija") nikad nisu složili gdje je točno jugoistočna granica Sredozemlja, eksperti za te sredozemne obale i prilaze niti se ne nazivaju mediteranistima. Drugi primjer poslovnog definiranja krupne operative "regije" u vrijeme pisanja ovog članka može se pratiti kroz novinske napise što nakon bavarskog prepuštanja vlasničkog udjela i austrijske nacionalizacije banke Hypo-Alpe-Adria rekonstruiraju polje i obuhvat njenih financijskih spekulacija, isprva u ulozu ravnice redistribucije društvenog bogatstva europskog jugoistoka 1990-tih godina a potom i kao renomirano polazište kapitala za konzumaciju raspoloživih resursa poput obalnih prostora gradnje. Vitalnost operative "regije" nakon geneze pojma nošnje na neobičan se način nanovo potvrđuje i dva stoljeća kasnije.

rukotvorina, tako se i danas sagledava novi prostor potražnje potpomognut tehnološki ažuriranim sredstvima ponude. Svaki put kad se osoba odjevena u narodnu nošnju pojavi pred reklamnim logotipima sponzora posrijedi je trženje kulturnim dobrom iz dijelom zabaštinjenog a dijelom neposredno kreativnog pogona kulturne industrije doživljaja, vrijedno za lokalnu zajednicu i za komunikacijsko tkivo izgradnje ukusa. U nekoj se mjeri, više ili manje zaobilazno, u takvoj trgovini uzvraća prakticiranjem društveno odgovornog poduzetništva.

Daleko van lokalnih razmjera, nakon državnih inicijativa dekolonijaliziranih afričkih zemalja i južnoameričkih zemalja poput Bolivije i Perua, zbog tržišnog korištenja njihovih baština se u dokumentima UNESCO i WIPO "folklorna" definiranja kolektivnih formi zaštićenih kulturnih praksi pretaču u izraze "kulturno i intelektualno vlasništvo", "tradicijsko znanje", "kulturni izričaj" i dr. (Lucas-Schloetter 2004: 264). Ova tržišna plima otplavljuje "folklor" (kovanicu engleskog arheologa W. G. Thomasa iz 1846. godine), odn. "narodno blago" i "narodnu umjetnost" s narodnom nošnjom kao njihovim istaknutim estetskim spomenikom, u disciplinarnu riznicu paleo-etnološke terminologije. Kulturna konjunktura iz vremena industrijske revolucije bila je folklorna, dok je ova u globalizacijsko doba tržišno prometnuta u trgovanje "lokalnim znanjem".

Završnu disciplinarnu zanimljivost predstavlja okolnost da etnolozi domaće akademske tradicije nisu bili sposobni uočiti formativna obilježja narodne nošnje, podrazumijevajući pod tim stratigrafiju društvenog, kulturnog i tehnološkog kapaciteta kulturnih procesa i historizaciju ove kulturne prakse.⁵¹ Za Gavazzijev "biološki" članak iz 1935. godine uočeno je da se "ovakva razmišljanja o nošnji razlikuju od onih kasnijih koja su dominirala u hrvatskoj etnologiji kulturno-povijesnog smjera, pa tako i u radovima samoga Gavazzija", već 1944. godine nastavivši "promatrati narodnu nošnju kao dio tzv. narodne umjetnosti (...), prema kulturnim područjima" (Vojnović-Traživuk 2001: 81, 82). Gavazzi nije ni pokušao pomiriti te svoje dvije tvrdnje, historizacijski model periodizirane diferencijacije i teorijski model areala, vjerojatno stoga jer su u opisanim oblicima međusobno isključivi. Izlazeći iz Gavazzijevih areala kao "nagomilanosti brojnih osebujnih kulturnih elemenata" (Gavazzi [1956.] 1978: 185) smo se u historizaciji ovog kulturnog dobra našli pred "nakupinom činitelja uključenih u prodaju i kupovinu [kulturnih] proizvoda" (Even-Zohar 1990: 38). Na brdovitom putu između ovakvih nagomilanosti i nakupina kakav iz areala vodi u tržište, da se poslužimo riječima historizacijskog pionira domaće znanosti, "u ovom trenutku za etnologiju ne vidim bolji izazov i *produktivniju* šansu" (Rihtman-Auguštin 1988: 6, isticanje je izvorno).

⁵¹ Iako su prvosvećenici ovog sekularnog kulta političari (Žanić 1998.), metodološki istraživači ipak imaju vlastitu odgovornu ulogu. "Čini se da su upravo etnolozi oni stručnjaci koji odabiru što će biti označeno kao 'autentično', 'povijesno' ili 'izvorno' i što će kasnije – pri čemu koriste svoj ugled znanstvenika – biti sakralizirano folklorizacijom. Etnolozi su oduvijek nastojali promicati predmete i ideje koje istražuju" (Köstlin 2001: 34).

Literatura

- Abler, Thomas. 1999. *Hinterland Warriors and Military Dress: European Empires and Exotic Uniforms*. Oxford i New York: Berg.
- Acheson, Keith, i Christopher Maule. 2006. "Culture in International Trade." U: Ginsburgh i Throsby 2006: 1141-1182.
- Anzulović, Ivna. 1999. "Nazivlje ženske odjeće zadarskog područja u pisanim izvorima." *Zadarska smotra* 4-6 (*Domaća rič* 6): 109-133.
- Appadurai, Arjun. 1986. "Introduction: commodities and the politics of value." U *The Social Life of Things: Commodities in Cultural Perspective* (ur. A. Appadurai). Cambridge: Cambridge University Press, str. 3-63.
- Aralica, Tomislav i Višeslav. 1996. *Hrvatski ratnici kroz stoljeća: oprema, oružje i odore hrvatskih ratnika od oko 800. do 1918. godine*. Zagreb: Znanje.
- ARJ = Akademijin rječnik (Rječnik hrvatskog ili srpskoga jezika), 23 sv. Zagreb: JAZU, 1880.-1976.
- Baker, Jody. 2002. "Production and Consumption of Wilderness in Algonquin Park." *Space & Culture* 5 (3): 198-210.
- Barišić, Ranko. 1987. "Vuk i Ilirski pokret." *Etnološke sveske* 8: 9-14.
- Barrett, Stanley R. 2002. *Culture Meets Power*. Westport i London: Praeger.
- Bellah, Robert N. 2003. [1975.] Pogažen zavet. Beograd: XX vek.
- Benc-Bošković, Katica. 1988. "Narodne nošnje okolice Zagreba." U *Etnografska baština okolice Zagreba* (ur. Mario Petrić i Marijan Sinković). Zagreb: Zadružna štampa, str. 241-290.
- Blomberg, Nancy J. 1988. *Navajo Textiles: The William Randolph Hearst Collection*. Tucson: The University of Arizona.
- Blumer, Herbert. 1969. Fashion From Class Differentiation to Collective Selection. *Sociological Quarterly* 10: 275-291.
- Bogišić, V. 1874. *Grada u odgovorima iz različnih krajeva slovenskoga juga*. Zagreb: JAZU.
- Boucher, François. 1987. [1965.] *20,000 Years of Fashion: The History of Costume and Personal Adornment (Expanded Edition)*. New York: Harry N. Abrams.
- Brenko, Aida. 1994. "O modi i narodnoj nošnji." U: *Zagrebačke uspomene, etnografske slike grada*. [Katalog izložbe.] Zagreb: Etnografski muzej.
- Brenko, Aida. 1996. *Funkcije narodne nošnje Hrvatske Posavine*. Rkp. magistarskog rada. Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta.
- Brnardić, Vladimir, i Darko Pavlović. 2004. *Napoleon's Balkan Troops*. Oxford: Osprey.

- Brody, J. J. 1976. "The Creative Consumer: Survival, Revival, and Invention in Southwest Indian Arts." U: *Ethnic and Tourist Arts: Cultural Expressions from the Fourth World* (ur. Nelson H. H. Graburn), Berkeley: University of California Press, str. 70-84.
- Burke, Peter. 1991. *Junaci, nitkovi i lude: narodna kultura predindustrijske Evrope*. Zagreb: Školska knjiga.
- Caves, Richard E. 2000. *Creative Industries: Contracts Between Art and Commerce*. Cambridge, Mass., i London: Cambridge University Press.
- Cerullo, M., i P. Ewen. 1984. "The American family goes camping: Gender, family, and the politics of space." *Antipode* 16 (3): 35-44.
- Cirese, Alberto M. 1972. *Cultura egemonica e culture subalterne. Rassegna degli studi sul mondo popolare tradizionale*. Palermo: Palumbo.
- Cowen, Tyler. 1998. *In Praise of Commercial Culture*. Cambridge, Mass., i London.
- Ćosić-Bukvin, Ivica. 2004. *Špenzle na strike*. Vrbanja: naklada autora.
- Davenport, Millia. 1979. [1948.] *The Book of Costume*. New York: Crown Publishers.
- Ennew, Judith. 1982. "Harris Tweed: construction, retention and representation of a cottage industry." U *From craft to industry: The ethnography of proto-industrial cloth production* (ur. Goody, Esther N.). Cambridge, Mass.: Cambridge University Press, str. 166-199.
- Even-Zohar, Itamar. 1990. "Polysystem theory." *Poetics Today* 11 (1): 3-268 [temat].
- Filipović, Milenko. 1961. "Uticaj vlasti na narodnu nošnju." *Rad vojvođanskih muzeja* 10: 59-68.
- Fortis, Alberto. 1984. [1774.] *Put po Dalmaciji*. Zagreb: Globus.
- Gavazzi, Milovan. 1935. "Iz biologije narodne nošnje." *Hrvatsko kolo* 16: 126-141.
- Gervers, Veronika. 1982. *The Influence of Ottoman Turkish Textiles and Costume in Eastern Europe*. Toronto: Royal Ontario Museum.
- Ginsburgh, Victor A., i David Throsby (ur.). 2006. *Handbook of the Economics of Art and Culture*, Vol. 1. Amsterdam: Elsevier.
- Gross, Mirjana, i Agneza Szabo. 1992. *Prema hrvatskome građanskom društvu. Društveni razvoj u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji šezdesetih i sedamdesetih godina 19. stoljeća*. Zagreb: Globus.
- Grove, A. T. i Oliver Rackham. 2001. *The Nature of Mediterranean Europe*. New Haven i London: Yale University Press.
- Gullickson, Gay L. 1986. *Spinners and weavers of Auffay: Rural Industry and the sexual division of labor in a French village, 1750-1850*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Gušić, Marijana. 1955. *Tumač izložene građe*. Zagreb: Etnografski muzej.
- Hacquet, B[altasar]. 2008. [1801.] *Oslikavanje i opisivanje jugozapadnih i istočnih Wenda, Ilira i Slavena*. Split: Etnografski muzej.
- Herald, Jacqueline. 1981. *Renaissance Dress in Italy 1400-1500 (The History of Dress Series)*. London i Atlantic Highlands, N. J.: Bell & Hymann i Humanities Press.
- Hewitt, George, i Zaira Khiba. 1997. "Male Dress in the Caucasus, with Special Reference to Abkhazia and Georgia." U: Lindisfarne-Tapper i Ingham (ur.), str. 93-106.
- Hobsbawm, Eric, i Terence Ranger (ur.). 1983. *The Invention of Tradition*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Holins, David, i Darko Pavlović. 2005. *Austrian Frontier Troops 1740-98*. Oxford: Osprey.
- Kaser, Karl. 1997. *Slobodan seljak i vojnik: povojačenje agrarnog društva u Hrvatsko-slavonskoj Vojnoj krajini (1535 - 1881)*. Zagreb: Naprijed.
- Kale, Jadran. 1996. Nadnaravni karakter žene ocrtan otočnim predajama šibenskog kraja. *Ethnologica Dalmatica* 4-5: 83-107.
- Kale, Jadran. 2008. "Je li 'narodna nošnja' narodna?" *Etnološka tribina* 31: 109-126.
- Kale, Jadran. 2009. "Prehistorija narodne nošnje", *Etnološka istraživanja* 14: 53-68.
- Kapetanović, Amir. 2007. "Jesu li endocentrične imeničke složenice tvorbeni inovacija u hrvatskom jeziku 19. stoljeća?" *Rasprave instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje* 33:235-243.
- Karadžić, Vuk Stefanović. 1814. *Mala prostonarodn'a slaveno-serbska pesnarica*. Viena [Beč]: Izdana Vukom Stefanovićem u pečatni g. Ioanna Šnirera.
- Karadžić, Vuk Stefanović. 1898. [1818.] *Srpski rječnik istumačen njemačkim i latinskim riječima*. Biograd [Beograd]: Štamparija Kraljevine Srbije.
- Kasfir, Sidney Littlefield. 2007. *African Art and the Colonial Encounter: Inventing a Global Commodity*. Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press.
- Kent, Kate Peck. 1976. "Pueblo and Navajo Weaving Traditions and the Western World." U: Graburn 1976: 85-101.
- Köstlin, Konrad. 2001. "Nova shvaćanja regije i kulture." *Narodna umjetnost* 38/2: 33-50.
- Kriedte, Peter, et alii (ur.) 1981. *Industrialization before Industrialization: Rural Industry in the Genesis of Capitalism*. Cambridge: Cambridge University Press.
- von Lewinski, Silke (ur.). 2004. *Indigenous Heritage and Intellectual Property: Genetic Resources, Traditional Knowledge and Folklore*. The Hague: Kluwer Law International.
- Lovrić, Ivan. 1948. [1776.] *Bilješke o putu po Dalmaciji opata Alberta Fortisa i život Stanislava Sočivice*. Zagreb: Izdavački zavod Jugoslavenske akademije.

- Lozica, Ivan. 1997. *Hrvatski karnevali*. Zagreb: Golden marketing.
- Lucas-Schloetter, Agnès. 2004. Folklore. U: von Lewinski 2004: 259-378.
- McCain, Roger. 2003. Taste Formation. U: Towse (ur.), 2003: 445-450.
- McCain, Roger. 2008. Defining Cultural and Artistic Goods. U: Ginsburgh i Throsby (ur.), 2008: 147-167.
- Menger, Pierre-Michel. 2006. "Artistic Labor Markets: Contingent Work, Excess Supply and Occupational Risk Management." U: Ginsburgh i Throsby (ur.), str. 765-811.
- Moore, Emily. 2008. "The Silver Hand: Authenticating the Alaska Native Art, Craft and Body", *The Journal of Modern Craft* 1 (2): 197-219.
- Mugnaini, Fabio. 2006. „Medieval ever since, medieval forever: a survey on the return of the past in present day urban festivals in Italy (and elsewhere).” U: *The Past in the Present: A Multidisciplinary Approach*, ur. F. Mugnaini, P. Héalai i T. Thompson, str. 267-292. Catania: Ed.it.
- Munro, John H. 2003. "Medieval woollens: Textiles, textile technology and industrial organisation, c. 800-1500." U: *The Cambridge History of Western Textiles* (ur. David Jenkins). Cambridge: Cambridge University Press, str. 181-227.
- Nikolić, Desanka. 1978. *Odevanje graničara Vojne krajine u XVIII i XIX veku*. Beograd: SANU.
- Oakes, Alma, i Margot Hamilton Hill. 1970. *Rural Costume: Its Origin and Development in Western Europe and the British Isles*. London i New York: Batsford i Van Nostrand Reinhold.
- Peterson, Richard A. 1997. *Creating Country Music: Fabricating Authenticity*. Chicago and London: Chicago University Press.
- Pratt, Jeff. 2007. "Food Values: The Local and the Authentic." *Critique of Anthropology* 27 (3): 285-300.
- Ranger, Terence. 1993. "The invention of tradition revisited: the case of Africa." U: *Legitimacy and the State in Twentieth Century Africa* (ur. T. Ranger i Olufemi Vaughan). London: Palgrave Macmillan.
- Ribeiro, Aileen. 2003. "Dress in the Early Modern Period, c. 1500-1780." U *The Cambridge History of Western Textiles* (ur. David Jenkins). Cambridge: Cambridge University Press, str. 659-689.
- Rihtman-Auguštin, Dunja 1970. "Kulturno-društveni okvir za istraživanje vrednota u ponašanju poduzeća." *Ekonomске studije* 7: 5-12.
- Rihtman-Auguštin, Dunja 1972. "Četiri varijacije na temu kultura poduzeća." *Kulturni radnik* 25 (3): 121-151.

- Rihtman-Auguštin, Dunja 1987. "Njemački pojmovi *Sitte und Brauch* i poimanje običaja u našoj etnologiji." *Narodna umjetnost* 24, 83-92.
- Rihtman-Auguštin, Dunja 1988. *Etnologija naše svakodnevice*. Zagreb: Školska knjiga.
- Rihtman-Auguštin, Dunja 2001. "Vuk Karadžić i povijest narodne kulture." U: *Etnologija i etnomit*. Zagreb: ABS95.
- Revel, Jacques. 2006. "The Region." U *Rethinking France: Les Lieux de memoire, Volume 2: Space* (ur. Pierre Nora). Chicago: University Of Chicago Press, str. 149-182.
- Roche, Daniel. 1996. *The Culture of Clothing: Dress and Fashion in the Ancien Regime*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Roche, Daniel. 2000. *A History of Everyday Things: The Birth of Consumption in France, 1600-1800*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Schneider, Jane. 1987. "The anthropology of cloth." *Annual Review of Anthropology* 16: 409-448.
- Schneider, Marijana. 1971. *Narodne nošnje u slikarstvu i grafici XIX stoljeća*. [Katalog izložbe.] Zagreb: Povijesni muzej Hrvatske.
- Schönauer, Srđana. 2001. "Odjeća, obuća i nakit u antičkoj Dalmaciji na spomenicima iz Arheološkog muzeja u Splitu." *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 93:223-505.
- Schrader, Robert. 1983. *The Indian Arts and Crafts Board: An Aspect of New Deal Indian Policy*. Albuquerque: University of New Mexico Press.
- Seid, Roberta Pollack. 1987. *The Dissolution of Traditional Rural Culture in Nineteenth-Century France*. New York i London: Garland Publishing.
- SER = Skokov etnologijski rječnik (Etimologijski rječnik hrvatskog ili srpskog jezika), 4 sv. Zagreb: JAZU, 1971.-1974.
- Sklevicky, Lydia. 1996. [1991.] "Profesija etnolog: analiza pokazatelja statusa profesije." U *Konji, žene, ratovi* (ur. Dunja Rihtman-Auguštin). Zagreb: Ženska infoteka.
- Spear, Thomas. 2003. "Neo-traditionalism and the limits of invention in British Colonial Africa." *Journal of African History* 44: 3-27.
- Stanojević, Gligor. 1987. *Dalmatinske krajine u XVIII vijeku*. Beograd i Zagreb: Istorijski institut i Prosvjeta.
- Stigler, George, i Gary Becker. 1977. "De gustibus non est disputandum." *American Economic Review* 62 (2): 67-90.
- Stojković, Marijan. 1953. "Historijski prilozi etnografiji Hrvata." *Zbornik za narodni život i običaje* 37: 251-269.

Švob-Đokić, Nada. 2008. "Predgovor." U: *Kultura zaborava: industrijalizacija kulturnih djelatnosti*, ur. Švob-Đokić et al. Zagreb: Jesenski i Turk i Hrvatsko sociološko društvo, str. 7-68.

Tkalčić, Vladimir 1925. "Seljačke narodne nošnje u području Zagrebačke gore." *Narodna starina* 10: 133-137.

Towse, Ruth (ur.). 2003. *A Handbook of Cultural Economics*. Cheltenham (Velika Britanija) i Northampton (SAD): Edward Elgar.

Tschmuck, Peter. 2006. *Creativity and Innovation in the Music Industry*. Dordrecht: Springer.

Ulin, Robert. 1995. "Invention and Representation as Cultural Capital: South-west French Winegrowing History." *American Anthropologist* 97: 519-527.

Vojnović-Traživuk, Branka. 2001. Teorijska razmatranja o narodnoj nošnji. *Ethnologica Dalmatica* 10: 81-87.

Zorn, Elayne. 2004. *Weaving a Future: Tourism, Cloth and Culture on an Andean Island*. Iowa City: Iowa University Press.

Žanić, Ivo. 1998. *Prevarena povijest: guslarska estrada, kult hajduka i rat u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini, 1990. - 1995. godine*. Zagreb: Durieux.

5.01

5.02

5.03